

Костянтин Іванович Самбурський: забутий красзнавець

Довгий нелегкий шлях до Костянтина Івановича Самбурського успішно закінчився лише після майже десятирічного періоду пошуків. В кінці 1960-х рр., збираючи відомості про перебування в Ічні Т. Г. Шевченка (1844 р.), автору статті вдалося встановити зв'язок з літературознавцем, доктором філологічних наук, професором, член-кореспондентом АН УРСР Павлом Миколайовичем Поповим, мати якого була родом з Ічні і який в 1920-ті рр. часто навідувався до своїх родичів. Виявилося, що Павло Миколайович був не лише особисто знайомим з Самбурським, але часто відвідував хатній музей і мав відношення до врятування особистого архіву красзнавця. Ім'я останнього протягом чотирьох десятиріч було зовсім забуте, а якщо і згадувалось — то виключно в негативному значенні. В 30-ті рр. про нього говорили як про носія старої буржуазної ідеології, відщепенця і чужака, що перешкоджав будувати нове життя і творити соціалістичну культуру. Навіть у 50-ті рр. літні гужівці називали його прізвище з настороженістю, начебто підозрюючи щось небезпечне і через 20 років після його смерті.

Але ще до революції 1917 р. і особливо в 20-х рр. прізвище Самбурського К.І. було відоме серед вчених, студентів, вчителів, музейних працівників, красзнавців далеко за межами Чернігівщини. В село Гужівку, щоб побувати в хатньому музеї, їхали з Києва, Чернігова, Полтави та інших міст¹. Їхали вчені, студенти, вчителі. Приходили до музею селяни з навколишніх сіл. В Гужівці побували академік М.Н. Спаський, вчені В.А. Шугаєвський, В.Г. Дроздов, П.М. Попов та інші. Академік М.Н. Сперанський залишив у музеї наукові замітки про рукописну «Енеїду» Котляревського і «Отзыв о путешественных записках во град Иерусалим чернеца Мотронинского монастыря Сератена в 1749г.». Професор М. Ф. Біляшівський інколи приїздив до Гужівки як науковий консультант музею. В кінці 20-х рр. бібліотека ім. Леніна та окремі вчені-філологи з Москви і Ленінграда намагалися придбати стародруки та цінні рукописні матеріали, що зберігалися в музеї Самбурського. На жаль, цього не сталося. Саме в цей час завирувала штучна кампанія загострення класової боротьби та розпочалася примусова колективізація на селі. В оцінці суспільної діяльності людини тимчасово утверджуються критерії, з якими аж ніяк не узгоджувалися сторінки біографії красзнавця Самбурського.

Народився Костянтин Іванович 1867 р. в с. Безуглівка Ніжинського повіту в сім'ї священника. Початкову освіту одержав у церковно-приходській школі. Закінчив місіонерські та богословські пастирські курси. Працював учителем у церковно-приходській школі. Але покликанням його була не духовно-церковна діяльність. Захопився історією та археологією, прочитавши в журналі «Киевская старина» статтю про археологічні розкопки на території України. Брав участь у роботі археологічних експедицій під керівництвом вчених В. Б. Антоновича, Д. Я. Самоквасова, Ф. К. Волкова. Був учасником кількох археологічних з'їздів, допомагав збирати експонати на величезну виставку XIV Археологічного з'їзду, який відбувся в 1908 р. в Чернігові. В 1902 р. його обирають членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії². У 1913 р. був призначений директором Чернігівського епархіального давньосховища як людина добре обізнана з красзнавством. Колекція цього музею значно поповнилася в 1915 р., коли Самбурському вдалося перевезти церковні речі Максаківського та Новгород-Сіверського монастирів. За відсутності вищої спеціальної освіти ця діяльність красзнавця заслуговує високої оцінки. Але в біографії Самбурського є не одна загадкова сторінка. Не маючи покликання до духовної кар'єри, він все-таки пішов працювати в церкву. 1896 р. його призначають дияконом Гужівського храму з умовою, що він одружиться і матиме свою сім'ю. Костянтин Іванович не жениться, задовольняється посадою псаломщика і продовжує активно займатись красзнавством.

За кілька років він встиг поповнити перевезену в село колекцію сотнями нових експонатів і на початку ХХ ст. у простій хаті поряд з приміщенням церкви відкрив музей³. Тут

були речі кам'яного, бронзового, залізного віків, картини XVIII-XIX ст, портрети гетьманів України, зброя різних часів. Особливу цінність мали церковно – слов'янські рукописи, стародруки, твори красного письменства. Серед останніх - і рукописна “Енеїда” Котляревського, яку подарував письменник Степан Васильченко в 1901 р. Надзвичайно багатим був етнографічний відділ. Тут зберігалися чудові зразки народної вишивки та місцевої кераміки, стародавній одяг, плахти, ковдри, скатертини та інше. Нумізматична колекція налічувала тисячі монет різних часів. За період з 1902 по 1930р. Костянтин Іванович записав на Ічнянщині майже 700 пісень, колядок, щедрівок, приказок та прислів'їв, написав історію с. Гужівки та церкви, а також записав походження прізвищ жителів села.

Діяльність Самбурського особливо активізувалася в буремні роки громадянської війни, коли під загрозою знищення опинилися тисячі історичних та мистецьких цінностей, що зберігалися в поміщицьких маєтках та монастирях. Гужівські органи влади і особливо вчені В. Г. Дроздов та В. А. Шугаєвський надавали йому велику допомогу. В кінці листопада 1919 р., коли в сусідній Полтавщині йшли бої з відступаючими денікінцями, на Ічнянщину прибув В.Г.Дроздов, член секції мистецтва при губернському відділі народної освіти⁴. Через Дроздова Самбурський передав до Чернігівської архівної комісії листа, в якому прохав через органи влади вжити заходи для виявлення і врятування мистецьких цінностей на території Борзенщини. В березні 1920 р. в Ічню прибув інспектор по охороні пам'яток історії та культури Шугаєвський, талановитий історик, дослідник грошового обігу середньовічної України, автор багатьох наукових праць. Він передав Самбурському посвідчення Чернігівського губернського відділу народної освіти на право виявлення і збереження пам'яток старовини та мистецтва. Але через напружену політичну ситуацію у зв'язку з активізацією повстанського руху, не зміг побувати у жодному маєтку. Лише в с. Гужівці було обстежено будинок поміщика Забіли. Тут взяли на облік дві шкатулки з червоного дерева, два столики з карельської берези, кілька книг та картину «Заходящее солнце освещает развалины грота». Проте, взяті на облік речі ніхто не охороняв і деякі з них було вкрадено, а решту перевезено в хатній музей. В Ічні Шугаєвський встиг оглянути залишки бібліотеки з маєтку Дабіжі, яку “Просвіта” перевезла до школи, і відібрати кілька сотень книг для Чернігова. В січні 1920 р. уповноважений губнаросвіти Мачерет разом із Самбурським відвідав Качанівку, хутір Ге, маєток Дабіжі в Романівщині. Проте нічого виявити їм не вдалося. Все було розграбоване або знищене.

В 1920 р. в житті Самбурського сталася серйозна неприємність. Недруги краєзнавця спровокували кілька обшуків у хатньому музеї. Чекісти забрали щоденники за 1905–1917 рр. та 1917–1918 рр., етнографічні матеріали та більше 60 книг. Протягом кількох місяців йому прийшлося не один раз бувати в губернському та повітовому ЧК. Проти нього була відкрита політична справа⁵. Кілька разів його заарештовували в Борзні, але через кілька годин чи добу випускали. Слідство велося довго, проте безрезультатно. Згодом йому повернули частину конфіскованих книг і справу припинили.

Під час цих численних рейдів у Борзну та Чернігів Костянтин Іванович встигав відвідати маєтки Борзенщини⁶. В хуторі М. Ге (біля Івангорода) він дізнався від селян, що картини і книги з будинку художника перевезені в Івангород. Там довідався, що картини і книги вивезені в Борзну. В Івангороді йому вдалося знайти образ Спасителя пензля М. М. Ге (1889), що був написаний на замовлення В. В. Тарновського для земської школи села. Такий самий образ Спасителя краєзнавець знайшов в с. Британи, де жив поміщик Волк-Карачевський. (За свідченням старої вчительки М. С. Батехи в Британи до поміщика приїздили М. Ге і В.Тарновський.) Відвідав с. Тиницю, де була садиба поміщика Кочубея, але там все було пограбовано.

В липні 1920 р. краєзнавець відвідав вперше після пожежі маєток Дабіжі і Величків хутір. На місці красивого палацу лежали гори обпаленої цегли в оточенні обгорілих тополь, каштанів, кленів. Величків будинок був також знищений, як і родова усипальниця. Склепи з гробами розбиті, могильні плити розкидані, останки покійників повикидані. Лише в уцілій невеликій сторожці, де жив дід з сином, залишилася картина художника Віктора Резанова, на якій зображено три пари запряжених у плуг волів, що орали поле.

Проте Самбурський пошуків не припиняв. Найбільш результативними вони виявилися в Качанівці та навколишніх селах. Після смерті Харитоненка у 1914 р. садиба пе-

рейшла до його доньки Олени та її чоловіка Михайла Олів, рівень естетичних смаків яких був досить високим. Вони мали в Качанівці картинну галерею, в якій налічувалося понад 60 картин знаменитих художників, в т. ч. Боровиковського, Веласкеса, Ван-дер Ньюланда⁷. Влітку 1918р., за часів гетьмана Скоропадського, вони виїхали за кордон з надією повернутися назад. Але в Україні вирувало страшне полум'я громадянської війни, і качанівські художні цінності були пограбовані місцевим населенням. В березні 1921 р. Самбурському вдалося виявити качанівські картини у службових приміщеннях Парафіївського цукрового заводу. У квартирах службовців заводу також були знайдені дорогі меблі з червоного і чорного дерева та карельської берези. Краєзнавець взяв на облік 23 картини з колекції Олів. У селах Парафіївці, Петрушівці, Власівці він знайшов чимало альбомів, каталогів, гравюр. Але більшість картин з колекції Олів зникла безслідно. Загинула і чудова люстра, що висіла в Рицарському залі палацу. Ця люстра була куплена у XVIII ст. гетьманом Розумовським в Європі для Батуринаського палацу. Потім люстра висіла в кафедральному соборі Батурина. Купив її Олів 1901р. Влітку 1919р. при відступі червоних хтось наказав її зняти і вивезти. Червоноармійці знімали її без кваліфікованого керівництва, і вона, зірвавшись, вщент розбилась⁸.

У квітні 1921р. на Ічнянщину знову прибув Дроздов. Разом із Самбурським він поїхав до Парафіївки для огляду картин. Мистецтвознавець відразу взяв на облік великого Веласкеса (портрет 1630р.) та інших майстрів. Але через політичне напруження у зв'язку з рейдом махновського загону, картини залишилися в Парафіївці. Дроздов доручив Костянтину Івановичу перевезти картини в Гужівку і зберігати до особливого розпорядження. Влітку 1921р. картини були перевезені в Гужівку, де вони і зберігалися в музеї Самбурського до березня 1924р⁹. Знаменитий портрет пензля Веласкеса Дроздов вивіз взимку 1922р., повертаючись з чергового відрядження на Ічнянщину.

Восени 1922р. Самбурський одержав з Чернігова документ на право охорони великої картини, що була вмонтована у стелю Качанівського палацу. Цю картину (“Торжество православия”, або “Крещение Руси”) Харитоненко привіз із Парижа, і під час реставрації маєтку вона була вмонтована у стелю найбільшої зали. Проте зняти картину зі стелі Костянтину Івановичу не вдалося. Робота вимагала рук кваліфікованих реставраторів. Стан Качанівки залишався жахливим. Частина парку (в тому числі столітні дуби, клени, каштани) була знищена. З сумною ситуацією зустрівся Костянтин Іванович восени 1922р., коли група червоноармійців вирубувала молодий березовий гай в одному з куточків найбільшого в Європі ландшафтного парку. Він звернувся до командира з обурливим питанням: “Хто дозволив нищити парк?”. І почув зухвалу відповідь: “Спочатку надо уничтожить панский рай, а потом построим рай для трудящихся”. У приміщенні головного палацу він побачив поламані дорогі меблі, побиті вікна, понівечені дверні ручки. В коридорах і на подвір'ї лежали мармурові статуї з відбитими головами. Мармурові грифони біля центрального входу були пошкоджені, у ванних кімнатах розібраний паркет. Оранжерея для зимового саду була знищена. Пальми та інші тропічні рослини гинули від холоду. Високі пальми, позбавлені скляного захисту, безнадійно опустили свої мертві віти і чекали остаточного знищення. Немало зусиль прийшлося докласти, щоб розшукати металевий барельєф Т.Г.Шевченка, що здавна висів на дубі, під яким сидів поет, і який носив його ім'я. Хтось перепиляв ланцюг, яким барельєф був прикріплений до дуба, і вкинув його у ставок. Звідти барельєф випадково витягли сіткою рибалки, але він зник. Лише в 1923р. його виявили в Ічнянському дитячому будинку і передали краєзнавцю.¹⁰

Восени 1922р. Самбурський обстежив Борзенський краєзнавчий музей, в якому зберігалося 63 картини. Більшість з них були написані М.М.Ге та його сином, а також місцевим художником А.Г.Лазарчуком. На жаль, великий портрет М.Ге роботи Врубеля, який намагався розшукати краєзнавець, в музеї був відсутній. Облік та зберігання експонатів перебували в занедбаному стані, про що написав краєзнавець в доповідній записці, надісланій у Чернігів. В 1923р. Костянтин Іванович одержав мандат на право обстеження Ніжинського та Новгород-Сіверського монастирів. Разом з професором О.С.Грузинським він виявив і взяв на облік 38 пам'яток історії та мистецтва. В Рихлівському, Петропавлівському та Крупицькому монастирях йому вдалося виявити і взяти на облік кілька цінних книг. Влітку 1924 р. краєзнавець спробував самотужки провести розкопки на хуторі Чернече Гумно

біля Новгороду -Сіверського, але це виявилось йому не по силах. Цього літа він відвідав садибу Галагана в с.Сокиринці на Прилуччині. В щоденнику від 19.06.1924р. зробив короткий запис: “В палаці, парку і скрізь помітне розорення. Красота, мистецтво гинуть”.¹¹ Ці слова немов би натякали на його особисту долю.

В середині 1920-х рр. в житті Самбурського стався різкий злам. Прихожани звільнили його від роботи у храмі за позашлюбне життя з домробітницею Христею, яка була на багато років молодша від нього. Остання пізніше відпрацювала 8 років у таборах за відмову дати компромат на свого хазяїна. Безробітний краєзнавець перебував під пильним наглядом відповідних органів. Костянтин Іванович надіявся на свої зв'язки з ніжинським професором М.М.Бережковим, професором В.Г.Ляскоронським та вченим Д.І.Яворницьким. Йому запропонували передати етнографічну збірку до УАН, а частину експонатів до Лаврського музею. Він відмовився і розіслав листи вченим з пропозицією купити книги, рукописи, стародруки. Академік М.Н.Сперанський з Москви надіслав список книг і рукописів, що зберігалися в музеї Самбурського, академіку В.М.Перетцу в Ленінград. Останній погодився купити два рукописи і пропонував за них 150 карбованців. Самбурський просив 500 карбованців і відмовився поступитися. Ленінградська і Московська публічні бібліотеки, ознайомившись з умовами купівлі рукописів і стародруків, відмовились їх придбати. Смерть Ляскоронського в 1927р. позбавила Костянтина Івановича надії на одержання роботи в Лаврському музеї. Але лист Д.І.Яворницького підбадьорив. Влітку 1928р. академік запросив краєзнавця попрацювати у складі археологічної експедиції на будівництві Дніпрогесу. Костянтин Іванович приїхав у Кічкас і одержав бажану роботу. Проте через два тижні він раптом одержав повний розрахунок і був звільнений з невідомих причин. Стало зрозумілим, що чекісти наглядатимуть за його кожним кроком до кінця життя.

Повернувшись в Гужівку, Самбурський негайно їде у Київ, де передав таємно майже весь домашній архів надійним людям з Лаврського музею. Завідуючий відділом цього музею П.М.Попов за допомогою С.І.Маслова, професора Київського університету, уродженця м.Ічні, знайшов місце для збереження щоденників краєзнавця.

Наближався сумний фінал. Становище Самбурського ускладнилося. Ставлення до нього сільських керівників та активістів зробилося відкрито ворожим. Чомусь при розмовах все частіше згадувалося його походження, церковна діяльність та інші факти біографії. Його обходили боком вчителі, не віталися учні, яких він ще торік привітно приймав у музеї і довго розповідав про історію предків, їхній побут, культуру, вірування. Ще ніколи не відчував він навколо себе такої гнітючої відчуженості та порожнечі. Хворий і безробітний краєзнавець, позбавлений засобів існування самотньо оберігав свій хатній музей. Відрадою було лише те, що кілька милосердних гужівських селян вечорами приносили шматок хліба та надавали моральну підтримку. Репресії, що розпочалися проти української інтелігенції, ще більше ускладнила його становище. Погрози з боку місцевих активістів викликали занепокоєння і тривогу. Сумні думки невідступно переслідували: “Напевне, ці люди знають якусь таємницю, що так переконливо твердять про скору розправу. Але за що? Адже в нього немає ні землі, ні цінностей. В нього немає навіть власного житла”. Хата раніше належала церкві, а тепер сільраді. Він має лише музей, де зібрані історичні, культурні та мистецькі цінності, створені руками наших предків, які необхідно зберегти для майбутніх поколінь. Він ще сподівався на захист можновладців, що перебували на вершині державної піраміди в Москві та Києві. Пригадував ленінські документи про збереження пам'яток історії та культури, виступи Луначарського та інших державних діячів. Проте, все це виявилось лише самозаспокоєнням.

Одного похмурого осіннього дня 1930р. на подвір'я, де жив Самбурський, прибула комісія з райцентру, яку очолював представник райкому партії Бурячок Семен. Костянтину Івановичу зачитали якесь рішення про ліквідацію музею і негайно почали діяти. На підводи покидали всі експонати музею і повезли у приміщення сільбуду. Тут їх піддали варварській “класифікації”. Все, що було написане чи надруковане церковно-слов'янською мовою, відправили на вогнище, яке запалили на подвір'ї. Світські книги розібрали по руках. Одному гужівському хлопчику вдалося проникнути в сільбуд і потай ногою підсунути під шафу «Кобзар» Т.Г.Шевченка 1902р. видання. Стародавній одяг, вишивки, хустки та інше роздали присутнім гужівським активістам. Всі фольклорні матеріали (пісні, ко-

лядки, приказки), рукописи з історією села та церкви та інше уповноважений органів забрав для проведення слідства. Решту експонатів (кам'яні, бронзові і залізні знаряддя праці, зброю, портрети та гравюри, кераміку, нумізматичну колекцію тощо) покидали на віз і відвезли в Ічню. Кажуть, що потім їх передали Чернігівському історичному музею. Можна лише уявити, що пережив Костянтин Іванович цього дня, дивлячись, як по-хижацькому нищили наслідки його 35-річної праці. Хворого і самотнього чоловіка залишили жити в порожній хаті. Єдине, що вдалося врятувати Костянтину Івановичу - це особистий архів. Влітку 1931р. він встиг передати в Київ останні щоденникові записи і рукопис "Музей в селі". Останні роки життя Самбурського - це період агонії фізичної і духовної. Він жебракував і помер в 1934р. в Гужівці. Поховали його сусіди, і ніхто тепер не знає місця його могили.

Самбурський мав складний і суперечливий характер. У щоденнику він занотовував не лише подвиги на ниві краєзнавства, але і свої негативні вчинки, називав своє життя "обломовщиною". Недовірливий і до всіх підозрілий, він сварився навіть з людьми, що допомагали йому в роботі та житті. Дроздов і Шугаєвський, священники та вчителі, музейні працівники не могли з ним порозумітися. Він всіх підозрював у нечесності та намаганні використати плоди його праці у власних інтересах. Навіть гостинно прийнявши у 1928р. науковця П.М.Попова, що врятував його домашній архів, Костянтин Іванович записав у щоденнику: "Попов залишив приємне враження. Він благородніший багатьох музейних працівників. Але все-таки як і всі - для себе. Використав, описав мої книги та експонати; зробить доповідь про відвідування музею, опише моє зібрання, й мої предмети втратять свою цінність і інтерес до них зникне..."^{1 2}

Таким був Самбурський у творчій діяльності та приватному житті.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН (далі ІР НБУ).- Ф. І.- Спр. 2195.- Арк. 97.

² Ісаєнко О., Мудрицька В. Історія Чернігівського єпархіального давньосховища// Родовід.- 1996.- № 14.- С. 64.

³ ІР НБУ.-Ф. І.-Спр. 1761.-Арк. 1-93.

⁴ ІР НБУ.- Ф. І.- Спр. 2186.- Арк. 67, 68, 74.

⁵ Там само.-Арк. 88 - 92.

⁶ ІР НБУ.- Ф. І.- Спр. 2187.- Арк. 6 - 18.

⁷ Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20 - 90-ті роки// Родовід.-1996.- № 14.- С. 47.

⁸ ІР НБУ.-Ф. І.-Спр. 2185.-Арк. 37.

⁹ Там само.- Арк. 73.

¹⁰ ІР НБУ.- Ф.І.- Спр. 2186.- Арк. 16 - 27.

¹¹ ІР НБУ.- Ф. І.- Спр. 2193.- Арк. 16.

¹² Там само.